

MASCHA VAN DAMME

BOUWMEESTER TEPE IN UTRECHT

Door de nadrukkelijke aanwezigheid van bouwmeester Pierre Cuypers (1827-1921) is lange tijd over het hoofd gezien dat het aanzien van een groot deel van de kerken uit het laatste kwart van de negentiende eeuw bepaald werd door zijn vak- en tijdgenoot Alfred Tepe (1840-1920). Tussen 1873 en 1905 ontwierp hij ruim 70 kerken en veel andere gebouwen die met de katholieke kerk verbonden waren, zoals begraafplaatsen, kloosters, scholen en weeshuizen. Hij drukte daarmee een belangrijke stempel op de katholieke bouwkunst. Nog steeds rijzen veel van zijn imposante kerken in neogotische stijl hoog boven de huizen van dorpen en een enkele stad uit. Vaak hebben ze een verrassend rijk interieur, dat door samenwerking van de kunstenaars van het Bernulphusgilde als Gesamtkunstwerk tot stand is gekomen.

EEN NIEUWE BOUWGOLF Na het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie in 1853 zag het nieuw opgerichte aartsbisdom Utrecht zich geplaagd voor een enorme bouwopgave. Elke parochie wilde een nieuwe kerk bouwen. Niet alleen om het groeiende aantal parochianen onder te kunnen brengen, maar ook om eindelijk de schuilkerken te kunnen verlaten en vol trots intrek te nemen in een duidelijk zichtbaar gebouw. Onder leiding van Van Heukelum bedacht het Bernulphusgilde voor de nieuwe kerken uitgebreide symbolische en iconografische decoratieprogramma's. Het merendeel van de kerkinterieurs werd ontworpen door Friedrich Wilhelm Mengelberg. De uitvoering werd verzorgd door de andere gildeleden. Het is moeilijk om aan de hand van de kerkinterieurs een ontwikkeling in stijl van

SPECI-
LUM-IVS-
TITIAE

SEDES-
SAPIEN-
TIAE

VAS-
VIRITY

STEL-
LA-MATU-
TINA

IAN-
AC-

FOR-
DI-
AR-

HET ATELIER VAN MENGELBERG AAN DE MALIEBAAN 80 IN UTRECHT IN 1909

de kunstenaars te ontdekken. De inrichting werd in hoge mate bepaald door het beschikbare budget en kwam vaak per onderdeel tot stand. Steeds als er weer een potje geld was verzameld, kon een van de kunstenaars aan de slag.

Van Heukelum probeerde in eerste instantie Pierre Cuypers over te halen om naar Utrecht te verhuizen en zich als bouwmeester bij de kunstenaars aan te sluiten. Cuypers bedankte voor de taak, maar speelde wel een belangrijke rol in het Bernulphusgilde. Hij was één van de ereleden en zijn werk werd uitvoerig besproken in *Het Gildeboek*, het tijdschrift voor kerkelijke kunst en oudheidkunde dat vanaf 1872 door het gilde werd uitgegeven. Van Heukelum wilde in dit tijdschrift nadrukkelijk ook de aandacht vestigen op de kleinere (architectonische) kunstwerken en monumenten van godsdienst, die door de Reformatie goeddeels waren weggevaagd. Er werden zogenaamde 'studie-bladen' opgenomen, afbeeldingen van oude kunstvoorwerpen die als voorbeeld konden dienen voor de kunstenaars die bij het gilde waren aangesloten. Veel van deze voorbeelden zijn terug te vinden in de interieurs van de nieuwe kerken in het aartsbisdom.

ALFRED TEPE TEN TONELE Nadat Cuypers verstek liet gaan werd Tepe voor de taak gevraagd. De uit Duitse ouders in Amsterdam geboren Alfred Tepe volgde onder meer een opleiding aan de Koninklijke Bouwacademie in Berlijn waar hij voornamelijk classicistisch werd geschoold. Achter het in classicistische stijl ontworpen academiegebouw van Karl Friedrich Schinkel (1781-1841), stond het eveneens door Schinkel ontworpen eerste neogotische kerkgebouw van Berlijn. Of hiermee Tepe's belangstelling voor middeleeuwse monumenten is aangewakkerd, is moeilijk te zeggen. Feit is dat hij zich, net als Cuypers, naast zijn studie verdiepte in publicaties over middeleeuwse kunst en architectuur. Daartoe behoorden ook de geschriften van Viollet-le-Duc (1814-1879), de Franse architect en architectuurtheoreticus, die bekend is door zijn restauraties van vooraanstaande middeleeuwse gebouwen. Als aanvulling op zijn opleiding studeerde Tepe wiskunde in Münster. Met zijn opgedane kennis kon Tepe als 25-jarige aan de slag in Keulen. Hij werkte ruim twee jaar op de 'Dombauhütte', waar hij tekenwerk verrichtte voor de voltooiing van de Dom, een middeleeuwse kathedraal die nooit helemaal was afgebouwd, maar waarvan de veertiende-eeuwse bouwtekeningen rond 1815 werden teruggevonden. In 1867 keerde hij terug naar Nederland en vestigde zich opnieuw in Amsterdam.

Vrij snel na zijn terugkeer naar Nederland kwam Tepe in aanraking met Van Heukelum. Tepe trad in 1870 toe tot het gilde, waarvoor hij twaalf jaar werkzaam zou blijven. Vrijwel al zijn opdrachten kreeg hij via het aartsbisdom Utrecht. De meeste van zijn gebouwen bevinden zich dan ook binnen het gebied van dit bisdom, dat zich uitstreckte voorbij de grenzen van de huidige provincie Utrecht en plaatsen als Zwolle, Oldenzaal, Leeuwarden, Heereveen, Doesburg en Sneek omvatte. Binnen de neogotische bouwstijl in Nederland ontwikkelde zich twee richtingen, de school van Cuypers en de Utrechtse School. Een tweedeling die vooral tot stand kwam doordat beide architecten verbonden waren aan twee verschillende, maar op dezelfde klassieke gildenstructuur gebaseerde kunstenaarsateliers, die elk hun eigen werkterrein kenden. Alfred Tepe was werkzaam in het aartsbisdom Utrecht en Cuypers in de rest van het land. Door de relatie met het aartsbisdom worden Tepe's ontwerpen aangeduid als de Utrechtse School binnen de neogotiek.

Samen met de beeldhouwer Friedrich Wilhelm Mengelberg was Tepe de voornaamste kunstenaar van het Bernulphusgilde. Het is heel goed mogelijk dat beide mannen elkaar al kenden voor hun samenwerking in Utrecht, want de uit Duitsland afkomstige Mengelberg had eveneens gewerkt op de bouwplaats van de Keulse Dom. In ieder geval ontstond er een diepe vriendschap, die leidde tot een vruchtbare samenwerking. Tepe kocht een stuk grond aan de Maliebaan in Utrecht, waar hij voor zichzelf en Mengelberg een woonhuis met ateliers ontwierp en liet bouwen. Niet lang daarna werd hij door de Zusters van Liefde uit Tilburg gevraagd om in Utrecht een katholiek ziekenhuis te ontwerpen, het Andreasgasthuis. Een van zijn meer bekende kerken, de Krijtberg in Amsterdam (1905), kwam na zijn gildetijd tot stand. In Amsterdam, waar Cuypers veelvuldig werkzaam was, kreeg Tepe verder nauwelijks voet aan de grond.

EEN KLEURRIJKE VERRASSING Hoewel Tepe aanvankelijk niet voor Cuypers onder deed, ligt zijn naam minder op de lippen van architectuurhistorici bestorven. Dat dankt Tepe wellicht aan de minder sprankelende rol die hij vervulde in de ontwikkeling van de architectuur. Zijn stijl was zeer traditioneel en zuiver gericht het navolgen van de gotiek. Moderne materialen en technieken liet hij links liggen. Daarbij baseerde hij zich voornamelijk op, zoals hij zelf noemde, de Landesarchitektur, de regionale stijl.

Daartoe rekende hij de Nederrijnse baksteengotiek en de gotiek uit Westfalen. De kathedralen in Frankrijk vielen hierbuiten, wat zijn sobere, lokale materiaalgebruik verklaart: hout voor de kapconstructies en baksteen voor de overige delen van de kerk. Natuurstenen elementen, zoals gebeeldhouwde pinakels, waterspuwers en andere beeldende decoraties, die over het algemeen met de gotiek geassocieerd worden, ontbreken. Het sobere uiterlijk bereidt de bezoeker maar nauwelijks voor op de bijna religieuze ervaring die de hem te wachten staat bij het betreden van de kerken. Tepe's gebouwen vormden als het ware een bakstenen schildersdoek, waar de andere kunstenaars hun beste invulling aan mochten geven, weliswaar binnen de strikte opvattingen van het Bernulphusgilde. Het resultaat dat dát oplevert is verre van sober, zoals het interieur van de Utrechtse Willibrorduskerk bewijst. Deze kerk is zelfs zo overweldigend kleurrijk beschilderd dat het aan contemporaine critici reacties ontlokte als 'te bont, sprekend, warrig en rammelend', dat 'zij der architectuur eer kwaad dan goed doet' of 'knappe, maar wel wat kleurkwistige schilder'. Het is tegenwoordig echter één van de meest compleet bewaard gebleven interieurs van het Bernulphusgilde en een uitmuntend voorbeeld van de Utrechtse School binnen de neogotiek.

DORPSE KATHEDRALEN Op het platteland wilde Tepe vooral kerken bouwen met een dorps en meer ingetogen karakter. Dat neemt niet weg dat zijn kerken soms forse afmetingen hebben waardoor ze de bijnaam kathedraal meekregen. Dat gold bijvoorbeeld voor de 'Kathedraal van het Sticht', de Michaelkerk in Schalkwijk. Dit is een reusachtige kerk tussen de bescheiden bebouwing van het lintdorpje. Het prototype dorpskerk is de Nicolaaskerk in Jutfaas. Omdat Van Heukelum hier werd benoemd tot pastoor, kon hij een kerk bouwen die helemaal voldeed aan de inzichten van het Bernulphusgilde. Het interieur werd voorzien van een uitgebreid decoratieprogramma met een op de Middeleeuwen gebaseerde symboliek.

Een uitzondering in het oeuvre van Tepe is de kerk van Houten. Naast Romaanse stijkenmerken heeft de kerk een zware vieringtoren, een element dat Tepe vrijwel nergens heeft toegepast. Hier had hij een duidelijke reden om dat wel te doen. Toen hij met de diligence van Utrecht naar Houten reisde, destijds nog een hobbelige rit van zo'n twee uur, om de bouwlocatie in ogenschouw te nemen, raakte hij onder

de indruk van de gotische baksteentoren van de bestaande kerk er vlakbij. Hoewel de parochie voor de nieuwe kerk nadrukkelijk een toren wenste, had Tepe hierover zijn twijfels. Om te kunnen wedijveren met de bestaande toren, moest de nieuwe toren zo groot worden dat er nauwelijks geld over zou blijven voor de rest van de kerk. Een grote toren op een kleine kerk vond Tepe weinig passend, en een kleine toren op een grote kerk evenmin. De oplossing was volgens Tepe een toren óp de kerk in plaats van ervoor. Zo hoefden alleen vier pijlers rond de viering verstevigd te worden om toch een hoog oprijzende toren te kunnen bouwen. Omdat de bestaande kerk een vierkante toren had, koos Tepe voor een afwijkend achthoekig model. Voor hij het ontwerp presenteerde, leek hem een 'Berathung mit unseren Autoritäten' op zijn plek, waarmee hij Van Heukelum en de schilder Chrétien Lindsen bedoelde. Om zijn keuze te verantwoorden wees hij hen erop dat er in de Ardennen zeer veel, en zelf kleine kerken met een centrale toren zijn uitgerust. Het 'dwingende keurslijf' van het Bernulphusgilde kon dus met de juiste argumenten best ontworsteld worden, maar blijkbaar was daar meestal geen reden toe.

In 1891 verhuisde Tepe naar het Kerkplein in Rijsenburg. Enkele jaren eerder had hij daar aan de Hoofdstraat een villa genaamd Kastanjehof gebouwd voor zijn broer. De zoon van Friedrich Willem Mengelberg, Otto, had een tijd als beeldhouwer bij zijn vader gewerkt tot hij zich in 1896 eveneens in Rijsenburg vestigde. Hij werd daar de buurman van Tepe en legde zich toe op het vervaardigen van kartons (ontwerptekeningen op ware grootte) voor gebrandschilderde glas-in-lood ramen, die in verschillende kerken van Tepe werden toegepast.

In 1907 keerde Tepe terug naar Duitsland en vestigde zich in Düsseldorf. Daar zou hij tot het einde van zijn leven blijven wonen. Over het hoe en waarom van zijn vertrek komen we uit literatuur en bronnen maar weinig te weten. In Duitsland heeft hij nog enkele kerken ontworpen met een grotere monumentale opzet dan zijn kerken in Nederland. Hij bleef wel geïnteresseerd in Nederland; in het *Zeitschrift für christliche Kunst* publiceerde hij onder meer verhalen over reisimpressies van Nederland, waarin een groot aantal monumenten worden beschreven.

DREIING VAN SLOOP In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw hadden de neogotische kerkinterieurs flink te lijden onder de nieuwe ideeën over de liturgie. Het altaar werd vaak verplaatst van het priesterkoor naar een beter zichtbare plek in de viering. Hiervoor moesten elementen als

DE DOOR TEPE GEBOUWDE KERK IN HOUTEN MET EEN UNIEKE ACHTKANTIGE TOREN (CIRCA 1915)

koorhekken, communiebanken, triomfkruisen en biechtstoelen het veld ruimen. Eenvoudige kerken met een lichtgekleurd interieur kregen de voorkeur en veel van de kleurrijke schilderijen verdwenen onder een laag witte verf. Daarnaast had de dalende waardering voor het exterieur en de ontkerkelijking tot gevolg dat de grote godshuizen ten prooi vielen aan de sloophamer. Ook enkele gebouwen van Tepe werden met sloop bedreigd. Zo verdween de Onze Lieve Vrouwe kerk aan de Biltstraat uit het straatbeeld. Herbestemming was en is soms nog steeds de enige manier een religieus gebouw voor sloop te behouden. De Martinuskerk in Utrecht werd al in de jaren tachtig verbouwd tot appartementen en ook het St. Hiëronymus wees- en bejaardenhuis is recentelijk tot appartementen verbouwd.

Gelukkig is al weer een tijd hernieuwde belangstelling voor de neogotische bouwwerken. De zes kerken van Tepe die hierna uitgebreider aan de orde komen, verkeren bijna allemaal in goede conditie. Ze hebben een groot deel van het interieur behouden en zijn vaak in volle glorie gerestaureerd. Dat neemt niet weg dat de meeste kerkgemeenschappen nog altijd worstelen met hoge onderhoudskosten, zoals het geval is bij de kerk van Tepe in Vinkeveen. De restauratieplannen liggen klaar, nu is het afwachten of de kerk de benodigde financiële middelen bijeen kan brengen om ze uit te voeren.